

A tulajdonhoz való jog védelmének kialakulása

Szerző: Dr. Andorkó Imre

Dr. Andorkó Imre^[1]: A tulajdonhoz való jog védelmének kialakulása

Entwicklung des verfassungsrechtlichen Eigentumsschutzes

Ein wesentlicher Bestandteil der Freiheit ist das private Eigentum. Das Privateigentum ermöglicht den Menschen die Souveränität und Selbstentfaltung, ist eines der wichtigsten Instituten der Marktwirtschaft. Die Fixierung von Eigentumsrecht als Grundrecht in den Verfassungen blickt in den Ländern im Westen Europas im allgemeinen auf mehr Jahrhunderte zurück. Nach Meinung einiger Autoren sind die Verwurzelungen des grundrechtlichen Schutzes des Eigentums schon in biblischer Zeit entdeckbar. Die Studie beschäftigt sich mit der Entwicklung und mit den theoretischen Grundfragen des verfassungsrechtlichen Eigentumsschutzes. Diese Übersicht zeigt, daß die konkrete, effiziente Eigentumsschutz in Ungarn im Vergleich zu den demokratischen Staaten Westeuropas und den Vereinigten Staaten von Amerika mehr Jahrhundert später aufgetreten hat. Der ungarische Verfassungsgerichtshof hat das für die Rechtsstaaten charakteristisch hohe Niveau des Eigentumschutzes ohne heimische Prämissen und Traditionen nach der Wende 1989/90 entwickeln müssen.

1. Bevezető gondolatok

A tulajdon szabadság. A tulajdon biztosítja az egyén számára az anyagi értelemben vett függetlenség és kibontakozás lehetőségét. A tulajdon a piacgazdaság egyik legfontosabb alapintézménye. Nem képzelhető el nélküle plurális, többpártrendszeren alapuló parlamentáris demokrácia sem.^[1] Nem véletlen, hogy a demokratikus berendezkedésű államokban általában csak rendkívül szűk körben, pontosan meghatározott, szigorú garanciák mellett nyílik lehetőség a tulajdonjog elvonására. A tulajdon „alkotmányjogi” védelme több évszázados, sőt egyes szerzők szerint évezredek hagyományokkal rendelkezik. Jelen tanulmányomban felvázolom a tulajdonhoz való jog védelmének kialakulását, eszmétörténeti alapjait. Az áttekintés arra is lehetőséget ad, hogy rávilágítsak, a valós, hatékony alkotmányos tulajdonvédelem magyarországi megjelenése a nyugat-európai államokhoz és az Amerikai Egyesült Államokhoz képest több évszázadot késett. A tulajdon védelmének a demokratikus berendezkedésű, piacgazdaságra épülő jogállamokban jellemző magas szintjét a magyar Alkotmánybíróságnak 1990 után hazai előzmények, hagyományok hiányában kellett megteremtenie.

2. A tulajdonhoz való jog lehetséges korai története

A tulajdon az emberiséggel egyidős intézmény. A tulajdonhoz való jog alkotmányos védelmére vonatkozó szabályozás ismertetését *hagyományosan* az észak-amerikai, valamint a francia deklarációktól és alkotmányoktól kezdik.^[2] Más szerzők az alkotmányos tulajdonvédelem és az alkotmányosság fogalmát tágabb értelemben használják és a tulajdont védő „alkotmányos” rendelkezések gyökereit az ókorban találják meg.^[3] Az utóbbi

véleményekkel szemben a mai, szűkebb értelemben vett tulajdonhoz való jog védelmének kialakulását magam is a XVIII. századi deklarációktól számítom. Meg kell azonban említenem, hogy a tulajdon nem kizárólag profán, világi intézmény, jogintézmény, hiszen a különböző vallások, vallási szabályok, törvények is rendre foglalkoznak a javak elosztása rendjének problematikájával. E gondolatnak megfelelően röviden bemutatom, a tulajdon milyen fontos szerepet játszik a napnyugati kultúra gondolkodásmódját, értékrendjét alapvetően meghatározó Bibliában. *André Habisch* ezekből az összefüggésekből messzemenő következtetéseket vont le. Rendkívül érdekes, gondolatébresztő, bár vitatható elmélete szerint^[4] a modern alkotmányos tulajdonvédelem a bibliai próféták szakrális törvényeket értelmező tevékenységére vezethető vissza.

2.1. A „tulajdonhoz való jog” a Bibliában

A tulajdon a Bibliában is védett, fontos *érték*. Az Ószövetségben több helyen találhatunk olyan normákat, amelyek a tulajdon tiszteletben tartásának parancsát közvetítik. Már a tíz parancsolatban is megjelenik az Úrtól származó (egyébként az emberek közötti viszonyokra vonatkozó) „*ne lopj*”^[5] szabály. Mózes II. könyvében a *Kártételekről szóló törvények* cím alatt^[6] a Biblia részletesen leírja a – mai terminológiánk szerinti – lopás bűncselekmény polgári és büntetőjogi szankcióit. Egy ökör vagy bárány lopása miatt tettenérés esetén duplumot, ha viszont a lopott ökröt vagy bárányt az elkövető levágta és eladta, az okozott kár ötszörösét (ökör esetén) illetve négyszeresét kellett fizetnie.

Az Ószövetségben a tulajdon – és itt is kiemelt szerepet játszik az ingatlanon, földön fennálló tulajdon – az Úrtól származik, amelyet választott népének juttatott. A földön fennálló tulajdonra nem csupán világi törvények vonatkoztak, hanem isteni törvények is, amelyek alapvetően meghatározták tartalmát, korlátait. Az ószövetségi jogban a föld az Úr tulajdona, a föld használói, a választott nép, azaz a mai felfogásunk szerinti tulajdonosok csak „*jövevények és zsellérek*”^[7] az Úrnál.

A föld használatára vonatkozóan is találunk olyan rendelkezéseket, amelyek a földek „kizsákmányolását” akadályozták meg. A földet hat évig lehetett művelni, a hetedik évben, az „Úrnak szombatján” a szántóföldet tilos volt bevetni és a szőlőt metszeni; az ily módon paragon hagyott földön magától termett gyümölcsöt és szőlőt tilos volt betakarítani.^[8] Ezekben a rendelkezésekben – mai terminológiánk szerint – a tulajdonjog korlátozását olvashatjuk. A termőföld használatával kapcsolatos korlátozások és kötelezettségek ma az agrárjog területéhez kapcsolódnak (lásd pl.: a művelési kötelezettség).

Az „ideiglenes,” világi tulajdonnak egy sajátos korlátozását láthatjuk az Ószövetségnek a kürtölés évére vagy az ún. *jubileumi évre* (Jóbel-év) vonatkozó rendelkezéseiben. A zsidók nem adhatták el örökre földjüket, mert az Úr Mózes számára a Sinai hegyen kinyilatkoztatott parancsa szerint minden ötvenedik évben „*kapja vissza kiki az ő birtokát, és térjen vissza kiki az ő nemzetségéhez.*”^[9] A kürtölés évében az elidegenített föld (vagy birtok), az olyan falvak házai, amelyek nincsenek körülkerítve, illetve a lévíták házai felszabadultak. A „felszabadulást” a riadó kürtök megfúvatása jelezte. A tulajdonos tehát nem rendelkezhetett korlátlanul ingatlanával, mivel a teljes hatalom egyedül az Urat illette meg.

2.2. Kisajátítás a Bibliában

Az Ószövetségben egy a kisajátítással rokonítható történetet is olvashatunk a Királyok I. könyvében. A Jezréelbeli Nábótnak szülője volt Jezréelben Akháb, Samaria királyának háza

mellett. Akháb király megkívánta Nábót szőlőjét, mivel veteményeskertet szeretett volna kialakítani rajta. A szőlőért cserébe a király másik szőlőt, illetve a terület pénzbeli ellenértékét ajánlotta fel, azonban Nábót nem kívánt megválni atyáitól maradt örökségétől. Akháb hazatért „nagy bánattal és haraggal,”^[10] befeküdt az ágyába, arcát a fal felé fordította és nem vett magához ételt. Amikor feleségének, Jézabelnek elmesélte szomorúságának, csalódottságának, rossz kedvének okát, felesége felháborodott a történeteken és azt mondta: „*Te bírod-e most az Izráel királyságát? Kelj fel é, egyél kenyeret, és a te szíved örvendezzen, én majd neked adom a Jezréelbeli Nábót szőlőjét.*”^[11] Jézabel Akháb nevével levelet írt a véneknek és főembereknek, amelyben arra utasította őket, hogy az Isten és a király szidalmazásának – koholt – vádja alapján ítéljék el Nábótot és kövezzék halálra. A vének és főemberek engedelmessé váltak a parancsnak és két istentelen ember tanúvallomása alapján Nábótot halálra kövezték. Miután Jézabel megtudta, hogy meghalt Nábót, azt mondta férjének, Akháb királynak: „*Kelj fel és foglald el a Jezréelbeli Nábót szőlőjét, a melyet nem akart neked pénzért oda adni; mert nem él Nábót, hanem meghalt.*”^[12] Ezután felkelt Akháb, hogy elfoglalja Nábót szőlőjét. Ám az Úr Thesbites Illésen keresztül üzent Akhábnak, hogy „*ugyanazon a helyen, a hol felnyalták az ebek Nábót véré, ebek nyalják fel a te véreket is...*”^[13] Illés tehát tolmácsolta Akhábnak, hogy felesége ösztönzésére tett cselekménye „*az Úr előtt utálatos,*” kivívta az Úr haragját és büntetését. Amikor Akháb meghallotta az Úr üzenetét, „*megszagatta az ő ruháit, és zsákba öltözik és böjtöl, és a zsákban hála, és nagy alázatossággal jár vala.*”^[14] Mivel Akháb megalázta magát az Úr előtt, az Úr kinyilatkoztatta Thesbites Illésnek: „*mivelhogy pedig megalázta magát előttem, nem hozom reá a veszedelmet az ő életében, hanem csak az ő fiai idejében hozom el a veszedelmet az ő házára.*”^[15]

Akháb király tehát egy „magántulajdonban” álló ingatlan tulajdonjogát kívánta megszerezni. A szőlőre nem valamilyen közösségi vagy közérdekű cél eléréséhez volt szüksége – ami következhetett volna királyi tisztségéből –, hanem saját egyéni szükségleteinek kielégítése érdekében, ezért vételi ajánlatot tett Nábótnak. Ellenértékként csereingatlant vagy a vételár megfizetését ajánlotta fel, azonban Akháb király és Nábót között nem jött létre az adásvételi szerződés megkötéséhez szükséges akarategység. A király ebbe – bár bánattal és haraggal, de – belenyugodott, viszont a felesége az ő nevében hamis tanúzásra bujtatott fel két istentelen embert, és a jezréelbeli bírának az isteni és emberi törvények megszegésével egy – mai fogalmaink szerinti – koncepció per lefolytatására adott parancsot.

Kisajátításra, azaz a tulajdonjog király általi elvonására – közérdekűnek tekinthető cél nélkül biztosan – nem volt lehetőség, a királyi tisztség nem biztosított hordozójának korlátlan hatalmat. Akháb király, illetve a nevében eljáró felesége csak illegitim eszközök, büntetendő cselekmények elkövetésével, hatalmával visszaélve tudta volna megszerezni a kívánt ingatlant. Azonban az Úr Thesbites Illés közvetítésével olyan isteni büntetéseket helyezett Akháb számára kilátásba, amelyek hatására Akháb megalázta magát, így ő mentesült a büntetés alól (igaz fiai nem).

André Habisch az imént általam is vázolt ószövetségi tulajdoni modell áttekintése után arra a következtetésre jutott, hogy a tulajdonnal kapcsolatos „többlepcsős” gondolkodás, azaz hogy a tulajdonjogot nemcsak a törvények, hanem a törvények feletti normák is szabályozzák, védik; a tulajdonhoz való jog „alkotmányos” vagy „alapjogi” jellege és a modern alkotmányos tulajdonvédelem szemléleti hagyománya a júdeo-keresztény hagyományokra vezethető vissza. A tulajdont az ószövetségi források alapján nemcsak az emberi törvények szabályozzák, hanem alá van vetve az isteni törvényeknek is, amelyeket az emberi törvények, egyes uralkodói aktusok nem írhattak felül. Az isteni törvényeket pedig a próféták közvetítették az emberek és az uralkodók felé. *André Habisch* szerint a felvilágosodás

következtében az isteni törvények „helyére” az alkotmány(ok) került(ek), az ószövetségi próféták szerepét pedig az alkotmánybírók vették át; azaz a modern „alkotmányos tulajdonvédelem” szemléleti gyökerei *André Habisch* szerint levezethetők a júdeo-keresztény tulajdonkoncepcióból, sőt Habisch a modernkori szerződéselméletek és a bibliai hagyományok között is egyértelmű összefüggést látat.^[16] Ezt a rendkívül érdekes elméletet azzal egészítem ki, hogy a mai tulajdonfogalomra, a tulajdonnal kapcsolatos elméletekre a Bibliában olvasható koncepción kívül sok más irányzat, tradíció is hat és hatott. A modern alkotmányos tulajdonvédelem kialakulásának folyamatát erősíthette a júdeo-keresztény hagyomány, ám az összefüggést nem találom ennyire szorosnak. Fontosabbnak tűnik az a gondolat, hogy az alkotmányos tulajdonvédelem intézményrendszerének a törvényhozó hatalom felett kell állnia, és a demokratikus jogállamokban a magántulajdont fontos – szakrális tartalommal is bíró – értéknek tekinthetjük.

A mai értelemben vett tulajdonhoz való alapjog védelmének gondolata inkább a polgári magántulajdon kialakulásának idejére vezethető vissza. Ahogy *Téglási András* is írja, a „tulajdonjogba való beavatkozás mértékének megváltozása szükségszerűen együtt járt az egyes jogrendek – forradalmakat követő – átalakításával.”^[17] Az alkotmányos tulajdonvédelem kialakulása vagy korai története szempontjából legfontosabb időszaknak egyértelműen a feudális rend felbomlásának és a polgári tulajdon kialakulásának korszakát tekintem, hiszen a tulajdon biztonságáért és az azzal szorosan összekapcsolódó szabadságért folytatott harcot a feudális társadalmi és gazdasági rend abszolút uralkodójával szemben kezdték a kartális alkotmánnyal rendelkező Amerikai Egyesült Államokban, Franciaországban, Németországban és Ausztriában, illetve a történeti alkotmánnyal rendelkező Angliában is.

Előljáróban fontos megjegyeznünk, hogy a tulajdonhoz való jog garanciái sem állandóak, konstansak, ahogy a tulajdont érő „támadások” vagy állami „behatások” jellege is folyamatosan változott a történelem folyamán.^[18]

Kezdetben – és kezdet alatt itt a polgári tulajdon megjelenésének időszakát értem – a tulajdon teljes egészében való elvonása jelentette a tulajdonosok számára a legnagyobb veszélyt. Tehát az „alapjogi küzdelem” első sorban az önkényes és ellenszolgáltatás nélküli elvétel megakadályozására irányult. Később az állam szabályozási technikája cizelláltabbá, a jogi szabályozás jóval összetettebbé vált, az állam egyre több társadalmi viszonyba avatkozott be. Az egyre differenciáltabb és talán hatékonyabb közigazgatás már más jellegű veszéllyel fenyegette a tulajdont, hiszen különböző korlátozásokkal a formális tulajdonelvonás nélkül is „kiüresíthette” azt. Az „alapjogi küzdelem” már ezen behatások, beavatkozások ellen folyt.

3. A legfontosabb XVII-XVIII. századi tulajdonelméletek

A napnyugati kultúrában a XVII. században kezdődött és a XVIII. században kibontakozott eszmetörténeti, gondolkodástörténeti folyamatok következtében alapvetően megváltozott az európai ember világgépe. A korábbi hagyományos, jórészt istenelvű szemléletet háttérbe szorította az ész kultusza. Az ember világát már nem egy külső, metafizikai, transzcendens értékközponthoz viszonyítva próbálta elrendezni. A rációt, az értelmet, az ésszt általános érvényűnek, sőt mindenhatónak tekintette, amelynek segítségével a világ pontosan leírható. A XVII-XVIII. századi folyamatok a szellemi, művészeti és tudományos élet szinte minden területen komoly változásokat hoztak, így a jogtudományban is.

A tulajdonról való gondolkodás a XVII. századtól új lendületet kapott, ami két fontos, bár bizonyos tekintetben egymás ellen ható körülménnyel hozható összefüggésbe. A tulajdonnal kapcsolatos diskurzusra igen nagy hatást gyakoroltak az „Európán belüli” a XVII. században meginduló gazdasági, társadalmi és szellemi folyamatok (lásd: felvilágosodás, polgárosodás, tőkés termelési- és tulajdonviszonyok kialakulása, sőt ide sorolhatjuk a kommunikációtörténeti paradigmaváltást, a reformációt stb. is). Ezek közül is külön ki kell emelnünk a feudális tulajdoni rend felbomlását. A kialakuló tőkés termelési viszonyokat már nem lehetett összeegyeztetni a feudális osztott tulajdoni modellel. A tömegek véres forradalmakban követelték – többek között – a tulajdon tiszteletben tartását, amit egyre inkább az emberi méltóság, szabadság egyik igen fontos, szinte „materiális” szegmensének tekintettek.

Ugyanakkor ezt a magántulajdon szentségnek kimondása felé ható irányzatot valamilyen módon össze kellett egyeztetni az Amerika felfedezésével, majd meghódításával, az amerikai őslakosok helyzetével, a tömeges földfoglalással kapcsolatos elméleti problémákkal is. A filozófusok, gondolkodók igen kellemetlen, szinte megválaszolhatatlan kérdésekkel szembesültek. Ha a tulajdont szentnek tekintjük, ha elvárjuk azt, hogy még az uralkodó se avatkozzon a magántulajdoni viszonyokba, sőt garantálja a tulajdonhoz való jog sérthetetlenségét, miként magyarázhatjuk azt, hogy az Amerikába érkező, hódító fehér emberek elűzték földjükről az indiánokat és azon saját maguk kezdtek termelő tevékenységbe. Milyen szempontok alapján lehet különbséget tenni az őslakosok – vagy korabeli szóhasználatnál élve „vademberek” – jogcím nélküli „birtoka”, illetve a legaljasabb eszközökkel és módon, agresszívan, sőt primitív módon fellépő, ám civilizáltaknak mondott, fehér emberek tulajdonjoga között. Milyen aktus keletkeztet tulajdont az előzőtt, vadászterületüktől és így életterüktől megfosztott indiánok földjén?

Az amerikai, fenti szempontok szerint legalábbis kétes szemléleti/jogi/erkölcsi alapokon nyugvó hódítások nemcsak az oly népszerűvé, sőt életszerűvé vált robinzonádok szerzőinek fantáziáját mozgatták meg. Alapot, sőt készítményt nyújtottak az állam – jog – tulajdon keletkezésével kapcsolatos elméletek kidolgozására, kimunkálására is.^[19] A korszak legjelentősebb szerzői (Hugo Grotius, Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau) a kérdések megválaszolásához először a „civilizáció” előtti „természeti állapotot” igyekeztek „rekonstruálni.” A tulajdon eredetére, kialakulására ezekből a viszonyokból, a korai „vademberek” feltételezett viselkedéséből, mentalitásából, ösztöneiből következtettek. (Az amerikai őslakosokat többen az európaiak „ősképének” tekintették.)

Ezekben az elméletekben számos következtetlenségre, ellentmondásra bukkanhatunk, a korszak sokkoló történelmi tapasztalatai helyett ma már új (tulajdonelméleti) kihívásokkal, problémákkal kell szembenéznünk. Ennek ellenére máig a tulajdonnal kapcsolatos gondolkodásunk, tulajdonfogalmunk, tulajdonképünk alapjainak tekinthetők.

3.1. Hugo Grotius tulajdonelmélete

Hugo Grotius (1583 – 1645), a modern természetjogi irányzatok egyik atyja *A háború és a béke jogáról*^[20] című, XIII. Lajosnak, „Franciaország és Navarra legkeresztényibb királyának” ajánlott művében foglalkozott a magántulajdon keletkezésével és fejlődésével, amely – főként utóéletével – igen nagy hatást gyakorolt az európai tulajdonelméletekre. Munkája hagyományválasztása kettős: egyrészt – a korszak uralkodó felfogásának megfelelően – igen szorosan kötődik a keresztény világképhez és tanokhoz, így gyakran

találunk benne bibliai történetekre vonatkozó utalást, ugyanakkor gyakran idézte antik szerzők műveit is.

Hugo Grotius szerint Isten a világ megteremtése után az embereknek általános jogot adott az alacsonyabb rendű dolgokon. Ebben az ősalapotban vagy természeti állapotban valamennyi dolog az emberek közös és osztatlan birtokában volt, azaz minden ember elvehetett szükségletei kielégítésére bármit, a fogyasztásra alkalmas dolgokat elfogyaszthatta.^[21] Ezen egyetemes jog gyakorlása tulajdonképpen a magántulajdont helyettesítette, hiszen ha valaki valamit elvett, attól más csak jogsértéssel foszthatta meg. Ennek a rendszernek az emberek „nagy egyszerűsége” és „kölcsonös szeretete” volt az alapja. Az emberek egyszerűségét meztelenségük bizonyította, előttük inkább „*a bűn volt ismeretlen, mint az erény ismert.*”^[22]

Az emberek azonban különböző ismeretekre törekedtek, azaz olyan dolgok ismeretére, amelyeket jóra és rosszra is fel lehetett használni. (Ennek jelképe a jó és a rossz tudásának fája.) Ám ismereteiket nem a biztonság és az igazságosság javára, inkább az élvezetek fokozására fordították. Az emberek között foglalkozási különbségek alakultak ki, ami vetélkedést, sőt gyilkosságot eredményezett,^[23] majd amikor a jókat beszennyezte a rosszakkal való érintkezés, az erőszakos életmód következett. Miután az özönvíz megtisztította ettől a világot, a vadállati életet a gyönyörvágó követte, amit a bor szolgált ki, és amiből tiltott szerelmek származtak.^[24] Az egyetértést az emberek nagyravágyása rombolta le, ezért a földet részekre osztották és külön-külön birtokolták, jóllehet megmaradt a szomszédok közötti legelőközösség.

Az emberek és a barmok számának növekedése miatt a földeket már nem törzsenként, hanem családok szerint kezdték felosztani, az életfenntartáshoz nélkülözhetetlen kutakat foglalás útján egy-egy ember sajátította ki. Az emberek már nem érték be a gyűjtögető életmód nyújtotta lehetőségekkel, kifinomultabb életmódot választottak, ami munkát igényelt. A föld termékeit nem hordták össze egy közösségbe a lakóhelyek egymástól való nagy távolsága, illetve a szeretet hiánya miatt. Így sem a munkában, sem a fogyasztásban nem maradt meg az egyenlőség.^[25]

Hugo Grotius a magántulajdon kialakulását bizonyos – hallgatóságos (foglalás) vagy kifejezett (felosztás) – megállapodás következményének tekintette, vagyis az emberek megállapodtak abban, hogy mindenkinek „*sajátjává lesz az, amit birtokába vett.*”^[26] Quintilianust idézve kifejtette, hogy ami a megállapodás alapján az ember használatába jutott, a birtokos tulajdonává válik. Ez csak jogtalanság révén vehető el.^[27]

A háború és a béke jogáról című műben a magántulajdon kialakulásáról írtak igen nagy hatást gyakoroltak a XVII. század végi tulajdonelméletekre. A tulajdonnal kapcsolatos, emberek közötti megállapodás *Grotius* által inkább csak felelevenített, aktualizált elméletből bontakozott ki az az igen termékeny vita, amely a magántulajdon és később a tulajdonhoz való jog alkotmányos védelmének eszmei, elméleti hátterét biztosította. A továbbiakban ezt kíséreltem meg rekonstruálni és röviden bemutatni.

3.2. Thomas Hobbes tulajdonelmélete

Thomas Hobbes (1588 – 1679) a *Leviatán, vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma* című, 1651-ben megjelent művében fejtette ki – egyebek mellett – az állam

kialakulására vonatkozó elméletét, amihez szorosan kapcsolódtak a tulajdon XVII. századi elméleti kérdései.

Thomas Hobbes művében egy igen negatív emberkép tükröződik. Álláspontja szerint az emberi természetben kódolva van a viszályra való hajlam. Annak három fő okát nevesíti: a versengést, a bizalmatlanságot és a dicsvágyat. Az első arra indítja az embert, hogy a nyereségért, a második, hogy a biztonságért, a harmadik, hogy a hírnévért törjön rá másokra.^[28] Ebből adódóan az emberek közhatalom hiányában háborúban élnek. Olyan háborúban, amelyet mindenki vív mindenki ellen. Ilyen körülmények között káosz, „örökös félelem uralkodik, erőszakos halál veszélye fenyeget, s az emberi élet magányos, szegényes, csúnya, állatias és rövid.”^[29] Nincs uralom és tulajdon, azaz biztos „enyém-tied” sem, az ember „csak azt mondhatja magáénak, amit meg tud szerezni és csak addig, amíg birtokában képes tartani.”^[30]

Az embereket viszont bizonyos érzelmek a békére ösztönzik, úgymint a halálfélelem, a kényelmes élethez szükséges dolgok iránti vágy és az a remény, hogy a dolgokat szorgalommal is meg lehet szerezni. A béke előnyös *alapelveit* sugalló értelem jóvoltából az emberek egyetértésre juthatnak egymással. Ezeket az alapelveket nevezi Thomas Hobbes természeti törvényeknek.^[31] Az alapelvek megtartása ellenkezik a természetes emberi érzelmekkel, tehát „*kard nélkül*” pusztá szavak maradnának, ezért biztosításukhoz, betartásukhoz erős közhatalomra van szükség. Olyan közhatalomra, amely meg tudja védeni az embereket „*a külső támadástól és az egymásnak okozott jogtalanságtól.*”^[32] A közhatalom gyakorlására az emberek egyetlen személyt vagy egy gyülekezetet hatalmaztak fel. Ez mindenkinek mindenkivel kötött megállapodása révén jött létre. Az emberek erre a személyre vagy gyülekezetre ruházták azt a jogot, hogy kormányozza őket, amivel minden cselekedetre felhatalmazást adtak. Az így egyetlen személlyé egyesült sokaságot tekinti Hobbes ÁLLAMNAK, latinul CIVITASNAK.^[33] E személy megtestesítője az uralkodó, akinek felségjogai vannak, a többiek mindannyian az ő alattvalói.

A felségjogok *megszerzése* szempontjából Hobbes különbséget tett instituált állam és birtokbavétel útján létrejött állam között.^[34] Az instituált államban az emberek egymás közti megegyezésével, önkéntesen vetik alá magukat egy embernek vagy uralkodónak. Ezzel szemben a birtokbavétel útján létrejött állam természetes erő útján jön létre, mint például ha valaki gyerekeit arra kényszeríti, hogy uralmának vessék alá magukat, vagy valaki háború útján leigazza ellenségeit és „*akarátának elismerése fejében megkíméli érdeküket.*”^[35]

Az uralkodót megillető felségjogok között külön nevesítette azon szabályok kibocsátását, amelyek meghatározzák, ki milyen javakat élvezhet és azokkal mit tehet. Ezeket tekintette tulajdoni szabályoknak. Hobbes szerint tehát az uralkodói hatalom létrejötte előtt mindenkinek joga volt mindenre, ami szükségképpen háborúhoz vezet. *A tulajdon tehát az uralkodói hatalom függvénye, a béke előfeltétele és a hatalomnak a közbéke érdekében bevezetett rendszabálya.*^[36]

Ludassy Mária a „standard Hobbes-interpretációk közhelyeként” említi azt a *Leviatánban* megfogalmazott gondolatot, hogy „*ha az emberek végtelen vágyainak, versengésének nincs természeti korlátja (lásd a „mindenki harca mindenki ellen” természetes állapotát), akkor a mesterséges korlátul szolgáló közhatalomnak korlátlanul kell lennie.*”^[37] Az uralkodói hatalom tehát *Hobbes-nál* korlátlan, ezért – a többi szabadsághoz hasonlóan – az alattvalók tulajdona sem élvezhet védelmet az uralkodóval szemben. Ebből a szempontból nem lehet Hobbes gondolatait a tulajdon szentségét alátámasztó elméletként kezelni.

Ki kell emelni két lényeges gondolatot, amelyek a fenti képet nagyban árnyalják, illetve amelyek a tulajdonról folyó diskurzusban újdonságot hoztak. Az egyik ilyen, hogy a megszerzett javak biztonsága volt az egyik legfontosabb szempont, ami az egymással állandó harcban álló embereket a megállapodás megkötésére indította. Tehát a közhatalom nélküli háborút elviselhetetlenné tette *Hobbes* szerint, hogy nem léteztek a javak elosztásának szabályai. Nem véletlen, hogy az uralkodó felségjogának tekinti a tulajdoni szabályok megalkotását. A gondolatot továbbvezetve arra a következtetésre juthatunk, hogy az előre látható, kiszámítható és kikényszeríthető tulajdoni szabályok az emberek számára olyan értéket képviselnek, amelyért hajlandóak lemondani szabadságuk egy jelentős részéről is. *Hobbes* nem állítja azt, hogy a tulajdon szabályai igazságosak, csupán azt, hogy nélkülözhetetlenek.

A másik fontos, általam hangsúlyozandónak tartott szempont *Ludassy Mária* világított rá a már fentebb idézett tanulmányában. Kiemelte, hogy *Hobbes*-nál nincs kötelező ideológia, „*az államhatalom épp „értékmentes” érdekkalkulációi alapján nem kívánja – mert nem tartja szükségesnek, hasznosnak – az „erkölcsök kikényszerítését” ... nagy balgaságnak tartaná ... a gazdasági szféra állami dirigálását is.*”^[38] Azaz az állam által nem szabályozott szempontokból a magánszféra szabad, *Hobbes* azt sem tekintheti elképzelhetőnek, hogy az állam a tulajdoni viszonyok megváltoztatásával különböző gazdasági célokat érjen el. Így nem valószínű, hogy az állam gyakran és jelentősen beavatkozna az emberek közötti elosztási viszonyokba. Ugyan tönkre is tehetné a gazdaságot, ám inkább abban érdekelt, hogy a prosperáló magánszféra sikereiből az adók kivetésén és beszedésén keresztül hasznot hajtson.

3.3. John Locke tulajdonelmélete

Hugo Grotius 1625-ben írta meg *A háború és béke jogáról* című művét, amelynek tézisei ellen a royalista *Robert Filmer*^[39] csaknem húsz évvel később fejtette ki ellenvetéseit *Megjegyzések a kormányzat eredetéről*^[40] című munkájában. Ez a *Robert Filmer* által írt alkotás jelentette azt az alapot, amelyre reflektálva *John Locke* kidolgozta nézeteit 1690-ben a *Két értekezés a kormányzatról*^[41] című könyvében. *John Locke*, a korai felvilágosodás egyik legnagyobb filozófusának dolgozatom szempontjából igen fontos, tulajdonnal kapcsolatos álláspontját ennek második értekezéséből, az *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról* című művéből ismerhetjük meg.^[42]

Munka- és pénzelmélet

Locke arról vált nevezetessé, hogy a hagyományos szerződéses elméletet a tulajdon munkaelméletével egészítette ki. *Locke* művének politikai indíttatása a *Filmer* abszolút monarchiát védő munkájának cáfolata.^[43]

John Locke az emberek természeti állapotát a tökéletes szabadság állapotának tekintette, amelyben szabadon dönthettek cselekedeteikről, rendelkezettek személyükkel és javaikkal a természeti törvény határain belül.^[44] Az emberek között egyiknek sem volt nagyobb hatalma, mint a másinak, tehát az emberek között egyenlőség uralkodott. A természeti állapot a szabadság állapota, ám nem a szabadosságé, ugyanis az embernek nem szabad elpusztítania sem önmagát, sem bármely más teremtményt, hacsak a dolog nemesebb felhasználása meg nem kívánja. Az embereket a mindenkit kötelező természeti törvény, az ész kormányozta.^[45] A természeti állapotban mindenki rendelkezik a természeti törvény végrehajtásának hatalmával. Ám az emberek a saját és barátaik ügyében önszeretetük miatt nem tudnak

részrehajlás nélkül ítélkezni, ugyanakkor mások büntetésében túl messzire mennek el rossz természetük, bosszúvágyuk miatt. Ebből viszont zűrzavar és káosz adódik, ezért Isten kijelölt valamilyen kormányzatot „*az emberi részrehajlás és erőszak megfékezésére.*”^[46] Ezért Locke a polgári kormányzatot a természeti állapot kellemetlenségeire adott isteni eredetű válasznak tekinti.

Robert Filmer állítása szerint a monarcha Ádám örököséként természetes uralkodó, és az alattvalói valamennyi javának *tulajdonosa* is egyben.

Ezt a tézist cáfolta Locke, aki szerint a hatalom és a tulajdon is szerződés alapján jött létre, azaz Locke tulajdonképpen a szerződéses elméletet és a Grotiusnál is meglévő közösségi tulajdoni koncepciót kívánta Filmerrel szemben megvédeni.^[47] Locke az érvelését bibliai forrásokra alapozta, mégpedig Dávid király zsoltárára: „*Az egek az Úrnak egei, de a földet az ember fiainak adta.*” (Zsoltárok könyve 115. 16.) Ezt úgy értelmezte Locke, hogy a világ az emberiségnek közösségi tulajdonként adatott. „*De ha ezt feltételezzük, némelyek számára roppant súlyos nehézségnek látszik az, hogy mi módon tud egyáltalán valaki bármilyen tulajdonra szert tenni?*”^[48]

Locke arra vállalkozott, hogy megmutassa, hogyan szerezhet az egyes ember tulajdont azon, amit az Isten az egész emberiségnek adott tulajdonul, mégpedig anélkül, hogy magát a szerződést a természetes közösség valamennyi tagja elfogadta volna. Locke egy kétlépcsős érvelést használt. Elsőként kifejtette, hogy a bőség állapotában az egyenlőség bizonyos fajtájának megléte mellett hogy alakulhattak ki a legitim tulajdoni igények (ún. *munkaelmélet*), majd a második lépcsőben felvázolta, hogy miután a javak szűkössé váltak, és az emberek között egyenlőtlenség állt elő, a korábbi rendszer érvényes maradt (ún. *pénzelmélet*).^[49]

Locke szerint tehát Isten közösen adta valamennyi embernek a világot, a földet és a benne lévő kincseket is létük fenntartására és kényelmére.^[50] Ám felmerül a kérdés, hogy akkor egyáltalán mi keletkeztethet magántulajdont, tehát milyen cselekedettel lehet a közös tulajdonból *kisajátítani*^[51] bizonyos javakat, hiszen – mint láttuk – a természeti állapotban eredetileg nem is létezett magántulajdon. Locke úgy vélte, hogy mindenkinek tulajdona a saját személye. Ezen kívül az ember „*testének munkája és kezének műve.*”^[52] Tehát az ember saját *munkáját* adja a dologhoz, amivel mintegy kiemeli azt a természeti állapotból, és mivel a dolog „összevegyül” az ő munkájával, tulajdont szerez rajta. Ezt az elméletet igaznak tekinti a tölgyfa alól felszedett makkra (ahol a „felszedés” jelenti a munkát) és a közföldekből való kisajátításra is (ahol a föld megművelése, bevetése, feljavítása stb. a hozzáadott munka). A tulajdonszerzés *jogcíme* tehát a munka.^[53]

Ugyanakkor a természeti törvény korlátot is szab a Locke-i értelemben vett kisajátításnak, ugyanis mindenki csak annyit foglalhat le munkájával tulajdonként a közösből, amennyit fel tud használni úgy, hogy „*bármilyen módon javára váljék az életnek és ne ártson.*”^[54] Ami ezt a mértéket meghaladja, az a másoké. Másképpen megfogalmazva a jogos tulajdon határát nem akkor lépi át valaki, ha sok minden van a magántulajdonában, hanem akkor, ha bármilyen haszontalanul tönkremegy a birtokában. Tehát amikor Isten megparancsolta a föld leigázását, a kisajátításra is felhatalmazta az embert, ezért az emberi létállapot szükségszerűen maga után vonja a magántulajdont.^[55]

A bőség állapotában a változást a pénz feltalálása és az emberek azon hallgatólagos megállapodása jelentette, hogy értéket tulajdonítottak neki. A népesség és az állatállomány

növekedése a pénz használatával együtt szűkösséget hozott. Ugyanis az emberek kezdetben csak a maguk szerény igényeinek kielégítésére, később, az időtálló pénz bevezetése következtében már a kényelem fokozására is törekedtek.

Minden vidéken, ahol bevezették a pénzt, az emberek ténylegesen többet tulajdonolnak, mint amennyi eredetileg a természettől osztályrészük lett volna, és erre joguk is van. Mivel az aranyra és az ezüstre a létfenntartás érdekében az embernek nincs szüksége, csak az emberek megállapodása kölcsönöz nekik értéket. Az emberek így *„hallgatólagos és önkéntes megegyezés útján módot találtak arra, miként birtokolhat valaki becsületes módon többet, mint amennyinek a termékeit fel tudja használni: nevezetesen úgy, hogy a fölöslegért cserébe aranyat és ezüstöt kap, amit bárki más megkárosítása nélkül fel tud halmozni.”*^[56]

Locke elmélete 1690-ben a tulajdont mindenkivel szemben igazolta, akik azt kétségbe vonhatták volna: azokat, akik – mint az amerikai indiánok – a természetes bőség állapotában éltek, mivel nem használtak pénzt, a kisajátítások miatt (lásd munkaelmélet) alapvetően nem érte jogtalanság. És akik – mint az európaiak – a „hallgatólagos és szabad megegyezés” alapján részt vettek a pénzforgalomban, a „pénz-szerződést” ténylegesen szabad akarat-elhatározásból kötötték meg. És mivel a szerződés csak hallgatólagos, ezért Locke szerint bármikor fel lehet mondani. Hogy mégsem akarja senki felmondani, azt Locke azzal magyarázta, hogy a legszegényebb devonshire-i napszámos is jobb körülmények között él, mint a leggazdagabb amerikai indiánkirály.^[57]

Értékelés

Szigeti Péter^[58] háromféle Locke interpretációs alaptípust különböztetett meg Rigó Anett 2006-ban kézirat formában létező – így sajnos számomra nem hozzáférhető – műve alapján. A radikális értelmezés szerint Locke legitimálja a tőkés termelési módot, mivel a pénz bevezetése óta a kisajátítás korlátlan, tehát a korábbi természetjogi korlátozások (pl.: a felhalmozott tulajdont nem használják fel, így tönkremegy) sem érvényesülnek. Az egyéni korlátlan kisajátítás így megszabadult az eredendő bűn stigmájától, azaz a racionális viselkedés már nem a munkavégzés, hanem a felhalmozás.^[59] A második interpretációs alaptípus szerint Locke munkájának legfontosabb üzenete, hogy a létfenntartáshoz való jog mindenkit megillet, mivel Isten az embereknek közösen adta a világot. Ezzel pedig nem lehet ellentétes az emberek egymás közti megállapodása sem. Szigeti Péter hivatkozott munkájában a második értelmezési módhoz sorolta Ramon H. Lemos elméletét, aki szerint a gazdasági folyamatokba a kormányzat legitim módon beavatkozhat annak érdekében, hogy senki ne essen el a tisztességes életszínvonalról.^[60] A harmadik interpretációs lehetőség szerint a pénzre történő átváltás nagyban megnehezíti a tulajdon erkölcsi átláthatóságát. A szabadság, a törvényes rend és a társadalmi stabilitás egymással szorosan összefüggnek és mindezek a tulajdon alapjaira épültek. Tehát a tulajdon és a szabadság egymás garanciáinak tekinthetők.^[61]

A tulajdonról való mai (és főként hazai) diskurzusban talán a magántulajdon és a szabadság egymást feltételező viszonyának kiemelését, továbbá a magántulajdon szentségének kihangsúlyozását tekintjük Locke legnagyobb szellemi teljesítményének. Ám jelentősége korábban vetekedett azzal, amit manapság tulajdonítunk neki. Ugyanis ő volt az, aki egy viszonylag egységes rendszerben egyszerre tudta legitimálni a korabeli kialakuló tőkés gazdasági-tulajdoni viszonyokat és az amerikai hódítók földfoglalását.

3.4. Jean-Jacques Rousseau tulajdonelmélete

A XVIII. századi, tulajdonelmélettel is foglalkozó bölcselek közül az utókor kiemelt figyelmet fordít *Jean-Jacques Rousseau* (1712-1778) tulajdonfelfogására. Ebből a szempontból két munkáját kell kiemelnünk, mégpedig az 1754-ben írt *Az emberek közötti különbségek*^[62] és az 1762-es *A társadalmi szerződésről vagy a politikai jogtudomány alapelvei* című értekezését.

A társadalmi szerződés és a tulajdon keletkezése

Rousseau szerint az emberek a természeti állapotban sebezhetők, az önfenntartásukat veszélyeztető akadályok leküzdésére kénytelenek társulni („erőtömeget alkotni”), amitől személyük és vagyonuk biztonságát remélhetik.^[63] Az emberek egyesülnek, ám ugyanolyan szabadok maradnak, mint azelőtt. (Mivel a társulás után „mégiscsak önmaguknak engedelmeskednek.”) A társadalmi szerződés megkötésével a társadalom valamennyi tagja minden jogával, sőt a birtokában lévő javakkal együtt beleolvad az egész közösségbe, így személyét és minden képességét alárendeli a közakarat legfelsőbb hatóságának. A szerződő magánszemélyek helyébe egy „erkölcsi össz-személyiség” lép. Az állam így tagjainak minden javával rendelkezik a társadalmi szerződés erejénél fogva. A meglévő birtok „más kezekbe megy át, de eredeti jellege nem változik meg és nem válik a főhatalom tulajdonává.”^[64]

Az összefoglaló természeti állapotbeli „ingatag joga” csak a tulajdonjog megalkotása után válik valódi joggá. Ugyanakkor minden embernek természetadta joga van ahhoz, ami a megélhetéshez szükséges.^[65] Az összefoglalást (ami csak ingatlanra vonatkozik) csak három feltétel fennállta esetén ismeri el, tehát csak abban az esetben válik tulajdonná az összefoglalással megszerzett terület, ha a terület azelőtt teljesen *lakatlan* volt, másrészt, ha az összefoglalással csak a *megélhetéshez szükséges* területet szerezte meg az összefoglaló, valamint ha azt *munka és megművelés* által vette birtokba. Ezek fennállta esetén azonban a közösség biztosítja a magánosoknak a jogos birtoklást, a tulajdonosok jogát az állam valamennyi tagja tiszteletben tartja és az idegenektől közös erővel oltalmazza. Azonban *Rousseau*-nál a magánszemélyek telken fennálló tulajdonjoga mindig alá van rendelve a közösség valamennyi területre kiterjedő jogának. Ugyanakkor a főhatalom elé is korlátokat állít, hiszen a közakarat által irányított hatalom például nem terhelheti meg alattvalóit semmilyen haszontalan nyüggel.

A tulajdon kritikai megközelítése

Rousseau a dijoni akadémia pályakérdése készítette el *Az emberek közötti különbségek*^[66] című művét. A kérdés a következőképpen hangzott: Mi az emberek közötti különbségek eredete és vajon összeegyeztethetők-e a természeti törvénnyel? Ugyan *Rousseau* értekezése nem nyert díjat,^[67] ám abban a XVIII. század egyik legjelentősebb tulajdonkritikáját olvashatjuk, ami sokakban még azt a kérdést is felveti, hogy *Rousseau* teljesen elutasította a magántulajdont és *Proudhon*, sőt *Marx* szellemi előképe.^[68] *Rousseau* ugyanis értekezésben reflektált korának megdőbbentő, riasztó, sokkoló alaptapasztalatára, hogy óriási különbségek alakultak ki az egyes társadalmi csoportok között.

Rousseau koncepciójában a korábban ismertetett elméletekben jellemzőnél lényegesen pozitívabb emberképpel találkozhatunk a természeti állapotban. *Hobbes*-szal ellentétben azt állította, hogy az ember nem eredendően bűnös lény. A természeti állapotban „*az emberek .. sem jók, sem rosszak nem lehettek, s nekik sem bűnük, sem erényük nem volt...*”^[69] Szerinte ugyanis az embert alapvetően két ős-ösztön vezérli. Az egyik a lét- és fajfenntartás ösztöne, a másik „*természetes undort kelt föl bennünk minden élőlény s főleg a hozzánk hasonló*

szenvedése és elveszése fölött.”^[70] Ebből a két ösztönből vezethető le a természeti törvény minden szabálya.

Rousseau a természeti állapothoz nem kapcsol negatív jelentéstartalmat, sőt bizonyos „nosztalgiával” közelít hozzá. „Minél többet gondolkodunk erről, annál inkább belátjuk, hogy ez állapot, melyben nem igen voltak forradalmak, legjobb volt az emberre nézve...”^[71] Azonban az emberek számára elemi érdek a társulás. A természeti állapotban ugyanis önfenntartásuk veszélyeztetett, hosszabb távon az emberi nem elveszett volna ilyen körülmények között.^[72] A társulás következtében az emberek, és velük együtt a fáradalmak is sokasodtak. A legnagyobb változást az hozta ebbe a szinte idillikusnak is nevezhető világba, amikor az emberek között munkamegosztás alakult ki. Amíg csak olyan munkát végeztek, amihez nem volt szükség mások segítségére, „szabadon, egészségesen, jól és boldogan éltek...”^[73] Ám a munkamegosztás következtében eltűnt az emberek közötti egyenlőség, megszületett a tulajdon, „a munka szükségessé vált és a végtelen erdők mosolygó mezőkké változtak, melyeket az embereknek verejtékükkel kellett öntözniük és a melyekben nem sokára a gabonával együtt a rabszolgaság és nyomor is kicsírázott és megnőtt....”^[74]

Locke-kal ellentétben Rousseau számára a munka nem a tulajdont legitimáló, már-már szakrális aktus, hanem egyszerű szükségszerűség vagy másképp: kényszer. Az emberek akkor kezdtek dolgozni, amikor az igényeik olyan nagyra nőttek, hogy azokat természetes módon már nem tudták kielégíteni. Ám Rousseau szerint az emberek gyűlölik a folyamatos munkát, ami egyébként sem felel meg az emberi természetnek vagy az isteni rendeltetésnek.^[75] A növekvő igényeket csak egyre több munkával lehet kielégíteni, amiért az emberek szabadságuk egyre nagyobb részét kénytelenek feláldozni a komfortos életvitel oltárán.^[76]

Locke-hoz hasonlóan Rousseau is alapvető változásnak tekinti a pénz bevezetését, amit ugyan nem vetett el, ám komoly veszélyeket látott benne. Szerinte a pénz bevezetése lehetővé tette azt, hogy egyes emberek tulajdonukat a mások költségére növeljék. Ez olyan egyenlőtlenségekhez vezetett, ami már a természetjogba ütközik. Az emberek közötti különbségek című művében Rousseau a társadalmi szerződés megkötését egy bűnös aktusként ábrázolta, aminél a gazdag kisebbség becsapta a szegény többséget.^[77] (Ez a gondolat visszaköszön a későbbi kritikai tulajdonelméletekben, különösen Karl Marx munkáiban.)

Értékelés

Rousseau tulajdonelmélete nem állt össze egy minden tekintetben zárt, koherens rendszerré. A két, általam hivatkozott művének tulajdonnal kapcsolatos részei között ellentmondásra is bukkanhatunk. A társadalmi szerződésben a társadalmi szerződés megkötése egy olyan szakrális cselekedet, ami az individuumokat egy kollektív egységgé, közösséggé egyesíti. Olyan főhatalom jön létre, amely mellett mindenki megőrzi szabadságát. Az emberek javai is a létrejött „erkölcsi össz-személyiség” alá rendelődnek, mégsem kerülnek ki a magánszemélyek tulajdonából.

Ezzel ellentétben Az emberek közötti különbségek című művében a tulajdon létrejötte a kevés gazdag ember bűnös, alattomos szövetkezésének eredménye, amelyet a szegény tömeg naivan, megalkuvón elfogadott.^[78] Azaz a tulajdon alapja egy olyan szerződés, megállapodás, ami közönséges csalásnak tekinthető.

Ez utóbbi gondolat fényében meglepő, hogy Rousseau kitartott a magántulajdon mellett. Abban viszonylag konzekvensnek tekinthető álláspontja, hogy a magántulajdonnak valamennyi művében határokat szabott. Az életszükségletet meghaladó javak fölött az

embernek nem lehet tulajdona *Rousseau* szerint. Amikor valaki – valamennyi tulajdonára nézve – azt mondja, „ez az enyém”, ezalatt inkább azt kell érteni, hogy „minden más nem az enyém.” Míg *Locke* elméletével – bizonyos szempontból – legitimálja a társadalmi különbségeket (és a társadalmi, politikai, gazdasági berendezkedést is), *Rousseau* felemelte szavát az emberi csoportok között kialakult óriási szakadék ellen, és azt a természeti törvényt sértőnek minősítette.

A szerződéselméletekben rejlő ellentmondások, a tulajdonról (is) szóló művekben felfedezhető inkoherencia, illetve a felvetett problémákra adott igen radikális és meglepő válaszok (lásd autarkia)^[79] ellenére *Rousseau* tulajdonszemlélete mellett nem mehetünk el szó nélkül. Egyrészt ő „vezette be” a korabeli közbeszédbe az emberek közötti egyenlőtlenség kérdését, ami a XVIII. század végi francia forradalomban is nagy szerepet kapott. A tulajdonról alkotott koncepciója egyrészt illeszkedett a korabeli szellemi diskurzusba, hiszen például *Locke*-hoz hasonlóan ő is a „munka elterjedését (?)” és a „pénz bevezetését” tekinti a „tulajdon-problematika” nagy fordulópontjának. Ugyanakkor ki is emelte a tulajdonról szóló beszédet a korabeli „koordinátarendszerből,” és azt nem a fennálló berendezkedés legitimálására, hanem az általa érzékelt társadalmi problémák tematizálására fordította.^[80]

4. A tulajdonhoz való jog alkotmányos védelmének története

Az eszmetörténeti alapok igencsak vázlatos áttekintése után röviden bemutatom, hogy a tulajdonhoz való jog mikor, mely államokban, milyen társadalmi, gazdasági és politikai körülmények között nyert először alkotmányos rangot.

4.1. Az Amerikai Egyesült Államok

Észak-Amerikában az angol gyarmattartó hatalom elleni függetlenségi küzdelemben jelent meg a tulajdonhoz való jog biztosításának követelménye.^[81] Először Virginia 1776 júniusában elfogadott alkotmánya részesítette védelemben a tulajdon megszerzését és birtoklását. Az élethez, szabadsághoz és a tulajdonhoz való jogot az ember alapvető jogaként tárgyalta. Ez a felfogás – *Lábadý Tamás* szerint^[82] – John Locke szemléletét tükrözi, aki alapvető emberi jognak tartotta a tulajdonhoz való jogot, és azt az állammal szemben is védelemre érdemesnek minősítette.

Az Amerikai Egyesült Államok 1787. évi alkotmánya még nem tartalmazott tulajdonjogot védő rendelkezést, valószínűleg éppen azért, mert az 1783-ban megkötött békeszerződésre tekintettel a tulajdonvédelem gondolata nem bírt aktualitással. A tagállamok azonban – a központi hatalommal szembeni biztosítékként, az állampolgárok jogainak védelmében – 1791-ben elfogadták az első 10 alkotmány-kiegészítést (Bill of Rights). A Bill of Rights 5. cikke kimondta, hogy megfelelő eljárás nélkül senkit nem lehet megfosztani életétől, szabadságától vagy tulajdonától, és magántulajdont közcélokra csak igazságos kártalanítás ellenében lehet igénybe venni.^[83] A szabályozás okaként említi *Harmathy Attila*, hogy az állam kifejezetten aktív szerepet játszott a gazdasági életben, utakat, malmokat épített, amelynek során természetesnek tekintette a tulajdonjog korlátozását. Ezek a tulajdont terhelő korlátozások jelentették a tulajdonvédelmi rendelkezések alkotmányba foglalásának indokát.^[84]

4.2. Franciaország

A tulajdonhoz való jog észak-amerikai deklarációkban megjelenő, John Locke-tól származtatott felfogásával szemben a francia és a német megközelítés inkább a Thomas Hobbes-féle koncepcióhoz köthető. Hobbesnál ugyanis a tulajdonhoz való jog az alapvető szabadságjogoktól különválik és magába foglalja a korlátozhatóság, a társadalmi kötöttség, továbbá az állami beavatkozás lehetőségét.^[85] Az első amerikai deklarációk elfogadása után nem sokkal kitört a francia forradalom. A forradalom kezdeti szakaszában, 1789. augusztus 26-án elfogadta a francia nemzetgyűlés *Az ember és polgár jogainak nyilatkozatát*,^[86] amelynek 17. cikke kimondta a tulajdon jogának szentségét és sérthetetlenségét. A deklaráció szerint tulajdont elvonni csak előzetes és igazságos kártalanítás ellenében lehet, abban az esetben, ha azt valamilyen törvényben megállapított közérdek elkerülhetetlenül megköveteli.^[87] A szakirodalom ezt tekinti a tulajdonhoz való jog története szempontjából az egyik legjelentősebb cezúrának, az egységes, szabad polgári tulajdon kialakulása felé vezető nagy áttörésnek.^[88]

A francia deklaráció azonban megmaradt egyfajta ünnepélyes kinyilatkoztatásnak, nem rendeltek hozzá olyan intézményrendszert, amely a tulajdonhoz való jog hatékony védelmét biztosította volna. Mindezek ellenére ezt a dokumentumot tekinthetjük a legjelentősebb és leghíresebb európai alapjogi katalógusnak. 1789 és 1875 között Franciaországban mintegy 13 írott alkotmányt fogadtak el. A hatalomra került rezsimok száma ebben az időszakban még ennél is több, sőt olyanok is akadtak, amelyek demokratikus legitimáció nélkül működtek. Az igen gyakran változó alkotmányok is komoly módosításokon mentek keresztül. Valójában az alkotmányos berendezkedés gyakran változott, ám a hatalmon lévő személyek ugyanazok maradtak.^[89]

A fenti okok miatt csak megemlítem a francia forradalmi alkotmányozás egyik fontos állomását, az 1791. évi alkotmányt, amely a deklarációt beemelte az alkotmányba, ezzel mintegy összekapcsolta az emberi jogok és az alkotmány gondolatát.^[90] Az egyébként hatályba soha nem lépett 1793. június 24-i jakobinus alkotmány már meghatározta a tulajdonjog tartalmát és tárgyát is, a tulajdonjog tárgyának a saját javakat, a jövedelmet, a munka és a foglalkozás gyümölcseit tekintette.

Érdekes módon a XIX. század közepétől több alkotmányból kimaradt az alapjogokra vonatkozó rész, az 1852-es francia alkotmány például csak egy utalást tartalmazott arra vonatkozóan, hogy elismeri és garantálja a francia forradalom azon alapelveit, amelyek a franciák számára jogi alapul szolgálnak.^[91]

4.3. Németország

A német feudális rend felbomlása és a polgárosodás folyamata, illetve a magántulajdon biztonságának alkotmányos biztosítása vizsgálata során figyelembe kell vennünk azt, hogy a végül Poroszország vezetésével szerveződött egységes Német Birodalmat csak 1871. január 18-án kiáltották ki. A német gazdasági fejlődés tehát alapvetően más utat követett, mint az angol vagy a francia. Az 1848-as tavaszi események („népek tavasza”) elsöpörte a Német Szövetséget. A délnémet liberálisok Heidelbergben egy össznémet nemzetgyűlés összehívását javasolták.^[92] Az önmagát alkotmányozó nemzetgyűlésnek nyilvánító ún. frankfurti parlament 1848. május 18-án ült össze és 1848. december 27-én fogadta el *A német nép alapjogairól szóló birodalmi törvényt*,^[93] amelynek 32. §-a szerint a tulajdon sérthetetlen. Ugyanitt

fektették le, hogy tulajdont kisajátítani csak a közjó érdekében, törvény alapján és igazságos kártalanítás ellenében lehet.^[94] Ebben a törvényben rögzítették először a német polgárok szabadságjogait – valószínűleg az 1789-es francia deklaráció hatására. Az 1849. március 28-án elfogadott ún. *frankfurti alkotmány*^[95] 164. §-a sérthetetlennek minősítette a tulajdont, és a kisajátítást csak a „közjó biztosítására,” törvény felhatalmazása alapján és igazságos kártalanítás ellenében engedélyezte.^[96] Mivel IV. Frigyes Vilmos német császár határozottan elzárkózott az alkotmánytervezet elfogadásától, az soha nem lépett hatályba. Az 1850. január 31-én kihirdetett porosz alkotmány 9. §-ában a tulajdont sérthetetlennek minősítette. Ezeket a rendelkezéseket azonban nem egy már biztos, kikristályosodott állapot „alkotmányi leképeződéseiként,” jelzéseiként, hanem a feudalizmusból a polgári társadalomba való átmenet törekvéseként, programjaként értelmezhetjük.^[97] A német alkotmányfejlődés következő fontos állomása a Német Birodalom Alkotmányának 1871. április 17-i elfogadása,^[98] amelynek a „vasútügyeket” szabályozó VII. fejezetében találunk a kisajátításra vonatkozó rendelkezéseket, ám más kontextusban: vasútépítés céljára a kisajátításra vonatkozó szabályok szerint át kell engednie az érintett polgárnak érintett területét. Egyébként az alkotmány nem tartalmazott az alkotmányos alapjogokra vonatkozó részletes rendelkezéseket. *Mezey Barna* szerint ez azzal a felfogással magyarázható, hogy az emberi jogok részletesebb szabályozást kívánnak, amit a törvényhozónak kell megtennie, mégpedig törvényi formában.^[99]

Az 1919. évi weimari alkotmány^[100] 153. §-a kimondja, hogy az alkotmány garantálja a tulajdont. Tulajdont kisajátítani csak közérdekből és törvényben meghatározott esetben lehet. Birodalmi törvény eltérő rendelkezése hiányában a kisajátításért megfelelő mértékű kártalanítás jár. Ha a megfelelő kártalanítás mértékében vita alakulna ki, az a rendes bírósági útra tartozik. A weimari alkotmány azt is rögzítette, hogy csak a kártalanítás összességét lehet bíróságon megtámadni, a kisajátítás ténye ellen nem lehetett jogorvoslattal élni.^[101]

4.4. Ausztria

Az alapjogok története Ausztriában az ún. 1848. április 25-i pillersdorfi alkotmánnyal kezdődött, amely „az állam lakosai állampolgári és politikai jogainak” katalógusát tartalmazta. Az 1848. októberi események miatt elnapolták a Birodalmi Gyűlést, amelynek ismételt összehívására Kremsierben került sor. Itt elfogadtak egy alkotmányjavaslatot, amelyet „kremsieri javaslatnak” neveztek; ez felsorolta „az osztrák nép alapjogait.”^[102] Bár soha nem lépett hatályba, ám modernnek számító alapjogi katalógusával nagyban hatott az osztrák alapjogi fejlődésére. A Birodalmi Gyűlés feloszlata után a hatalomra került Ferenc József császár 1849-ben kibocsátotta az oktrojált márciusi alkotmányt, amellyel az abszolutizmus újabb szakasza kezdődött. Az 1851. december 31-i szilveszteri pátens hatályon kívül helyezte az oktrojált márciusi alkotmányt és a politikai jogok vele együtt elfogadott katalógusát. Azonban továbbra is megtartotta többek között a törvény előtti egyenlőség elvét, és elismerte a törvényesen működő egyházközösségek jogait. Ezután sem az 1860-as októberi diploma, sem az 1861-es februári pátens nem tartalmazott átfogó alapjogi katalógust.

Végül az 1867. december 21-én kiadott állami alaptörvényben (*Staatsgrundgesetz, StGG*) fogalmazták meg az állampolgárok általános jogait. Ez a szöveg egyébként módosításokkal bár, de a hatályos osztrák alkotmánynak is része. A deklarált alapjogok érvényesítésére a Birodalmi Bíróság felállításával hatékony fórumot hoztak létre.^[103] A 19. századi kodifikációkra az volt jellemző, hogy az állampolgári jogokról (*Bürgerrechte*) szóltak. Az

1867-es StGG viszont már egy sor olyan alapjogot (pl.: a tulajdonhoz való jogot, személyes szabadságot) fogalmazott meg, amelyek nem csak az államszövetség polgárait védték.^[104]

4.5. Anglia

Az angol alkotmányos tulajdonvédelem felvázolásánál ki kell hangsúlyoznunk, hogy az angol nem kartális, hanem „íratlan” vagy „történeti” alkotmány, amely több száz dokumentum és íratlan szabály összességéből áll.^[105] Az angol alkotmányos alapidokumentumok közül kiemelkedik az 1215-ös *Magna Charta Libertatum*, ami már tartalmazott bizonyos tulajdonvédelminek tekinthető rendelkezéseket.^[106] A jogtörténészek a modern Anglia kezdetét a 17. századra teszik, és az alapvető alkotmányos kérdések még az ipari forradalom előtt rendeződtek.^[107] Az emberi jogokkal kapcsolatos ideológiák kialakulása több évszázados folyamat, amelynek fontos állomásának tekinthetjük az angol polgári forradalom során kiadott „Nagy Bill”-eket. Az 1627-es *Petition of Rights* volt az első olyan alkotmányos erejű törvény, amely bizonyos jogokat valamennyi állampolgárra, és nem csak egy-egy társadalmi csoportra nézve deklarált. A *Petition of Rights* védte a tulajdon szabadságát a vagyonekborzással és a Parlament jóváhagyása nélküli adókvetéssel szemben. Az 1679-es *Habeas Corpus* törvények, valamint az 1689-es *Bill of Rights* szintén a szabadság és a tulajdon biztonságának védelme érdekében születtek. Fontos megjegyeznünk, hogy a 17-18. században a tulajdon fogalmát sajátosan tágan értelmezték Angliában; a tulajdon fogalmába tartozónak vélték a fizikai tárgyakon fennálló jogokon kívül az élethez és szabadsághoz való jogot is.^[108]

A XIX. századig a tulajdon alkotmányos védelme a maihoz képest két szempontból is korlátozott volt. Egyrészt csak a közigazgatás ellen nyújtott védelmet, a törvényhozót nem kötötte; másrészt csak a polgári jog szerinti dolgokon fennálló tulajdonra – és főként a földtulajdonra – vonatkozott, más vagyoni jogokra nem.^[109] Ez utóbbi ténytet magyarázhatja, hogy gazdaság legjelentősebb, legmeghatározóbb szektorának Nyugat-Európában is a XIX. századig a mezőgazdaságot lehet tekinteni, ezért vált a tulajdonjog védelméért folytatott küzdelem kiindulópontjává a mezőgazdasági termelés alapjául szolgáló földtulajdon vagy mai fogalmaink szerinti termőföld tulajdonlásának biztonsága.^[110] Az első világháború után a tulajdon szentsége és sérthetlensége helyett inkább annak szociális kötöttségeit kezdték hangsúlyozni.

A második világháború utáni alkotmányok általában tartalmaznak tulajdonvédelmi rendelkezéseket, azonban lehetőséget adnak a tulajdon korlátozására, illetve elvonására is különböző feltételek – általában a kártalanítás és a közérdekűség kritériuma – mellett.^[111]

5. A tulajdonhoz való jog védelme Magyarországon

5.1. Előzmények

A tulajdonhoz való jog alapjogként való elismerése Magyarországon – a nyugat-európai és az amerikai egyesült államokbeli példákkal ellentétben – nem tekint vissza több évszázados múltra, arra egészen az 1989. október 23-i alkotmánymódosításig kellett várni.^[112]

A tulajdon alkotmányos biztosításának igényével a francia forradalom hatására már a XVIII. század végén találkozhatunk Magyarországon a *Martinovics Ignác* által latin nyelven szerkesztett és a nemzethez intézett *Declaratio jurium humanorum et civilium* című

röpiratban. A *Martinovics* által 1793 szeptemberében készített alkotmánytervezetben külön fejezet szólt a szabadságjogokról, közöttük a tulajdonhoz való jogról. Természetesen ezek a törekvések, igények a korabeli Magyarországon csak igen szűk körben fogalmazódtak meg, illetve váltak ismertté, így nem is teljesülhettek. ^[113]

Érdekes módon a tulajdonhoz való jogot az Osztrák-Magyar Monarchiában deklarálta a *Birodalmi Tanácsban képvisellel rendelkező királyságok és országok állampolgárainak általános jogairól* szóló, 1867-ben Ferenc József által kiadott „állami alaptörvény” 5. cikke. ^[114] Ám ez nem vonatkozott a magyarokra, mivel a Magyar Királyság nem rendelkezett képvisellel a Birodalmi Tanácsban (a magyar Országgyűlés ugyanis külön működött). A második világháború előtt az igencsak megkésett polgárosodás, a tulajdon feudális jellegű kötöttségeinek elhúzódó lebontása akadályozta a tulajdonhoz való jog alkotmányos szintű védelmének kimunkálását és kimondását.

A XX. századi magyar történelemben először a Tanácsköztársaság időszakában kíséreltek meg az addigról teljesen eltérő tulajdoni rendszert kiépíteni. 1919. június 24-én az 1918. évi szovjet-orosz alkotmány mintájára elfogadott alkotmány rögzítette, hogy a Tanácsköztársaság a dolgozók állami tulajdonába kíván venni minden termelőeszközt, továbbá köztulajdonba vette a kisüzem kereteit meghaladó ipari, bánya- és közlekedési üzemeket, a pénzintézeteket és a biztosítóintézeteket. ^[115]

A második világháború utáni ideiglenes alkotmányunk, az 1946. évi I. törvény még az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai között említette a tulajdonhoz való jogot. Az 1946. évi X. törvény öt évig terjedő szabadságvesztéssel rendelte sújtani azt a közhivatalnokot, aki hivatali eljárásában vagy intézkedésével másnak az 1946. évi I. törvény bevezetésében foglalt valamely természetes és elidegeníthetetlen jogát törvényellenesen megsérti. Ez a korszak sem kedvezett azonban Magyarországon a tulajdonhoz való jognak: az 1946. évi XIII. törvény már a szénbányászat kártalanítás nélküli államosításáról rendelkezett.

A második világháború után a hazai alkotmányfejlődésre a szovjet minta, különösen az 1936-os szovjet alkotmány hatott, ami a magántulajdon erőteljes háttérbe szorítására és az állami (Magyarországon társadalmi) tulajdon vezető szerepére épített. Ezért nem találkozhatunk 1989 előtt a tulajdonhoz való jog deklarálásával. A második világháború után térségünkben meghatározóvá vált marxista jogelmélet jellemzően nem törődött az emberi jogi problémákkal, tagadta azok természetjogi felfogását és nem ismerte el az emberek veleszületett jogait sem. Az emberi jogokat állampolgári jogokká minősítette, tehát olyan jogokká, amelyeket az állam adományozott „polgárainak.” Valójában a még kinyilatkoztatott jogok sem érvényesültek. A magántulajdonnal kapcsolatban is ez a felfogás volt jellemző, mivel az állam nem ismerte el az állampolgárok magántulajdonhoz való jogát. ^[116] Az 1918-as orosz alkotmány a tulajdon egyik legfontosabb tárgyára, a földre vonatkozóan kimondta a magántulajdon megszüntetését és célként tűzte ki a termelőeszközök szocializálását. A szocialista berendezkedésű országokban kialakult az ún. *szocialista* tulajdon fogalma, ami a az állami tulajdon primátusára épült. ^[117] A tulajdonnak tehát három kategóriája alakult ki: az *állami tulajdon*, a *szövetkezeti tulajdon* és az ezzel szembeállított ún. *személyi tulajdon*. A mai értelemben vett tulajdonhoz való jogról és tulajdonvédelemről tehát egyáltalán nem beszélhetünk. Termelési javak kizárólag az állam vagy a szövetkezetek tulajdonában állhattak. A személyi tulajdon is általában célhoz kötött volt. ^[118]

Az 1949. évi XX. törvény (a továbbiakban: Alkotmány) eredeti szövege sem tartalmazott a tulajdonhoz való jogot védő rendelkezéseket, hiszen annak mintája az 1936-os szovjet

alkotmány. Az 1968-ban elhatározott gazdaságirányítási változások^[119] szellemében készített 1972. évi átfogó alkotmányreformnak^[120] köszönhetően a 11. § kiegészült az alábbi rendelkezéssel: „a Magyar Népköztársaság elismeri és védi a személyi tulajdont.” A személyi tulajdont viszont egyértelműen a közérdek alá rendelte, mivel a 12. § szerint magántulajdon nem sérthette a köz érdekeit. A rendszerváltás előtti szemlélet szerint tehát a magántulajdon a kizsákmányolás eszköze és az egyéni szabadság kiteljesedését ellehetetlenítő intézmény. Ezért a magántulajdon csak a társadalmi tulajdonnak alárendelten létezhetett.^[121]

5.2. Az Alkotmány és az Alaptörvény tulajdonhoz való jogra vonatkozó rendelkezései

Az 1989. október 23-i alkotmánymódosítás iktatta az Alkotmányba a kisajátításra vonatkozó – egyébként nemzetközi összehasonlításban is kifejezetten szigorúnak tekinthető – rendelkezést. A tulajdonhoz való jogot azonban már az 1990-es választások megalakult Országgyűlés emelte alkotmányos rangra az 1990. évi XL. törvény 7. §-ával. Az Alkotmányban – történeti okok miatt nem az *Alapvető jogok és kötelességek* című XII. fejezetben, hanem – az *Általános rendelkezések* között szerepel a tulajdonhoz való jog. Az Alkotmánybíróság gyakorlatában ennek nem tulajdonított különösebb jelentőséget, a tulajdonhoz való jogra indokolás nélkül alapjogként tekintett. *Lábady Tamás* felvetette, hogy nem lehet egészen pontosan rekonstruálni, az alkotmányos rendszerváltással kapcsolatos tárgyalásokat folytató politikai felek milyen szerepet szántak a tulajdonhoz való jogra vonatkozó rendelkezéseknek.^[122] Ez a bizonytalanság azonban nem befolyásolta az alkotmányos tulajdonvédelem kibontakozását. Már a 7/1991. (II. 28.) AB határozatból nyilvánvalóvá vált, hogy az AB a tulajdont alapjognak tekinti.^[123] Az 1989. októberi alkotmányreformnak köszönhetően megszűnt a közösségi tulajdon primátusa, azután – legalábbis normatív szinten – a köz- és a magántulajdon egyenjogú, azonos védelemben részesült.

Az Alkotmány 13. §-a szerint:

- (1) *A Magyar Köztársaság biztosítja a tulajdonhoz való jogot.*
- (2) *Tulajdont kisajátítani csak kivételesen és közérdekből, törvényben szabályozott esetekben és módon, teljes, feltétlen és azonnali kártalanítás mellett lehet.*

Ez jelentette a tulajdonhoz való jog alkotmányos védelmének normatív alapját egészen 2012-ig.

Az Országgyűlés 2011. április 18-án elfogadta Magyarország Alaptörvényét (a továbbiakban: Alaptörvény), ami 2012. január 1-jén hatályba is lépett. A tulajdonhoz való jogról az Alkotmánybíróság korábbi gyakorlatának megfelelően a „Szabadság és felelősség” című fejezet XIII. cikkében rendelkezik:

- (1) *Mindenkinek joga van a tulajdonhoz és az örökléshez. A tulajdon társadalmi felelősséggel jár.*
- (2) *Tulajdont kisajátítani csak kivételesen és közérdekből, törvényben meghatározott esetekben és módon, teljes, feltétlen és azonnali kártalanítás mellett lehet.*

Mint látjuk, az alkotmányozó a kisajátításra vonatkozó rendelkezést kis módosítással (a „szabályozott” szó helyett „meghatározott” szó használata) megtartotta.

Fontos változásnak kell tekintenünk ugyanakkor, hogy az Alaptörvény a tulajdonhoz való jog rögzítése után kimondja a tulajdonhoz kapcsolódó *társadalmi felelősséget*. Az európai alkotmányok általában tartalmazzák a tulajdon szociális kötöttségére vonatkozó valamilyen

rendelkezést. Az Alaptörvény tulajdonra vonatkozó (1) bekezdése sem kifogásolható, sőt az AB eddigi tulajdonvédelmi gyakorlatát erősíti, alátámasztja.

Az Alaptörvénybe a fentieken kívül még egy kifejezetten rendhagyónak számító, tulajdonjoggal kapcsolatos rendelkezés is bekerült. Az V. cikk szerint „*mindenkinek joga van törvényben meghatározottak szerint a személye, illetve a tulajdona ellen intézett vagy az ezeket közvetlenül fenyegető jogtalan támadás elhárításához.*” A tulajdon elleni jogtalan támadás elhárítására vonatkozó rendelkezéseket általában az államok büntető törvénykönyvei, illetve polgári törvénykönyvei tartalmazzák, mivel azok nem az állam és a személyek, hanem a személyek egymás közötti viszonyait szabályozzák. Ezért az alkotmányos tulajdonvédelem rendszeréhez érdemben nem is járulhat hozzá, hiszen az Alaptörvény XIII. cikke a tulajdonhoz való jogot mint alapjogot *az állammal szemben* részesíti védelemben.

Az Alaptörvény Átmeneti rendelkezése (1) cikk (1) bekezdése szintén tartalmaz a tulajdonhoz való jogot érintő rendelkezéseket, hiszen kimondja, hogy a kommunista diktatúra törvényben meghatározott vezetőinek nyugdíja vagy más juttatása törvényben meghatározott mértékben csökkenthető. Tehát egy viszonylag szűk személyi kör meghatározott vagyoni jogosultságait alkotmányos szintű jogszabály veszi ki az alkotmányos tulajdonvédelem köréből. Ez a megoldás is kifejezetten rendhagyónak, sőt idegennek számít a demokratikus jogállamok alapjogvédelmi gyakorlatában.

6. Záró gondolatok

Tanulmányomban röviden bemutattam a tulajdonhoz való jog alkotmányos védelmének kialakulására vonatkozó elméleteket, felvázoltam az alkotmányos tulajdonvédelem esztétörténeti előzményeit, alapjait, majd a nyugat-európai és amerikai egyesült államokbeli megjelenését.

A tulajdonhoz való jogot Magyarországon csak az 1989-es alkotmánymódosítások emelték be az Alkotmányba. A tulajdonhoz való jog intézményi garanciákkal biztosított, hatékony védelméről pedig csak az Alkotmánybíróság működésének megkezdésétől, azaz 1990-től beszélhetünk. Az utóbbi több mint húsz évben az AB alkotmányos tulajdonvédelemmel kapcsolatos gyakorlata óriási változáson ment keresztül. *Balogh Zsolt* az Alkotmánybíróság első tizenöt évének tulajdonnal kapcsolatos döntéseit három fő korszakra osztotta. Az AB az első öt évében kidolgozta a tulajdonvédelem dogmatikai alapjait. A második öt évben e gyakorlat megszilárdulása jellemző, míg a harmadik öt évben a tulajdoni koncepció „aprópénzre váltása” érzékelhető.^[124] Az új Alaptörvény elfogadása óta a tulajdonhoz való jog védelmében is új szakasz kezdődött. A következő években derül ki, hogy az AB 1990 óta fejlesztett esetjogának köszönhetően elért jelentős eredményeket, sőt értékeket sikerül-e megőriznünk, az alkotmányos tulajdonvédelem korábbi gyakorlatát fenntartani, vagy e területen újra leszakadunk a továbbra is mintának tekintett nyugat-európai demokratikus jogállamoktól.

Irodalomjegyzék

1. Adamovich, Ludwig Karl – FUNK Bernd-Christian – HOLZINGER Gerhart: *Österreichisches Staatsrecht: Grundrechte*, Springer Wien 2004.

2. Dudás Gábor: *A 13. §-hoz*, In: TRÓCSÁNYI László (szerk.): *A mi alkotmányunk. Vélemények és elemzések Magyarország Alkotmányáról*, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft., Budapest, 2006.
3. Eichler, Hermann: *Die Rechtsidee des Eigentums: eine rechtsdogmatische und rechtspolitische Betrachtung*, Duncker und Humblot, Berlin, 1994.
4. Filmer, Robert: *Observations Concerning the Originall of Government, upon Mr Hobs Leviathan, Mr Milton against Salmasius, H. Grotius De Jure Belli*, BiblioBazaar, 2010.
5. Gönczi Katalin: *Alkotmány- és jogfejlődés az angolszász államokban*, In: HORVÁTH Pál (szerk.): *Egyetemes jogtörténet II.*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.
6. Gönczi Katalin: *Angol alkotmány- és jogtörténet*, In: HORVÁTH Pál (szerk.): *Egyetemes jogtörténet I.*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001, 279-280.
7. Grotius, Hugo: *De jure belli ac pacis libri tres*, fordította: Haraszi György, Pallass Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 1999.
8. Habisch, André: „Mein und Dein” – *Die Bedeutung von Eigentumsrechten in der jüdischchristlichen Tradition und ihre Konsequenz für die europäische Rechtsentwicklung*, In: Politische Studien, Das Grundrecht des Eigentums – Grundsätze und aktuelle Probleme, Sonderheft 1/2000., 8-17.
9. Hamon, Francis – TROPER, Michel – BURDEAU, Georges: *Droit constitutionnel*, LGDJ, Montchrestien, 2001.
10. Harmathy Attila: *A tulajdonjog alkotmányos védelme*, Jogtudományi Közlöny. 1989/5. 217-228.
11. Hobbes, Thomas: *Leviathan, or Matter, Form, and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil*, fordította: Vámosi Pál, Kossuth Kiadó, Budapest, 1999.
12. Holló András – BALOGH Zsolt (szerk.): *Az értelmezett Alkotmány*, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2005.
13. Horváth Attila: *Fejezetek a szovjet típusú szocializmus magyarországi alkotmánytörténetéből*, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1992.
14. Kukorelli István – TAKÁCS Imre: *A magyar alkotmány története. Az alkotmányos rendszerváltozás jellemzői*, In: Kukorelli István: *Alkotmánytan I.*, Osiris Kiadó, 53-77.
15. Lábady Tamás: *A tulajdonvédelem változása az Alkotmánybíróság gyakorlatában*, In: BITSKEY Botond (szerk.): *Tíz éves az Alkotmánybíróság*, Alkotmánybíróság, Budapest, 2000, 145-165.
16. Leisner, Walter: *Eigentum*, In: ISENSEE, Josef – KIRCHHOF, Paul (Hrsg.): *Handbuch des Staatsrechts*, 3. Auflage, C.F. Müller, Heidelberg, 2010, 301-393.

17. Locke, John: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljairól*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.
18. Ludassy Mária: *A Leviatántól a polgári kormányzatig. Hobbes és Locke államelmélete*, Rubicon 1996/4-5., 30-33.
19. Ludwig, Bernd: „Regierungen entstehen wieder auf die althergebrachte Art, nämlich durch Erfindungen und Übereinkunft der Menschen. John Lockes Eigentumstheorie”, In: LUDWIG, Bernd: *Was ist Eigentum? Philosophische Eigentumstheorien von Platon bis Habermas*, Verlag C.H.Beck, München, 2005.
20. Nagy Levente: *Sir Robert Filmer és a patriarchalizmus szerepe a 17. századi angol politikai gondolkodásban*, Politikatudományi Szemle, 2002/3-4. szám, 229-237.
21. Rehm, Michaela: „Ihr seid verloren, wenn ihr vergeßt, daß die Früchte allen gehören und die Erde niemanden”: *Rousseaus bedingte Legitimation des Privateigentums*, In: ECKL, Andreas – LUDWIG, Bernd: *Was ist Eigentum? Philosophische Eigentumstheorien von Platon bis Habermas*, Verlag C.H.Beck, München, 2005, 103-117.
22. Rousseau, Jean-Jacques: *Az emberek közötti különbségek*, fordította: Bogdánfy Ödön, Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest, 1905.
23. Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződés vagy a politikai jogtudomány alapelvei*, fordította: Mikó Imre, Bibliotheca Könyvkiadó, 1959.
24. Sajó András: *A materiális természetjog árvái, avagy hogyan védi Alkotmánybíróságunk az elesetteket. A szociális jogok és a gazdasági megszorítások*, Magyar Jog 1996/4, 205-231.
25. Salát Orsolya – SONNEVEND Pál: *A tulajdonhoz való jog*, In: JAKAB András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja I.*, Századvég Kiadó, Budapest, 2009.
26. Sonnevend Pál: *A tulajdonhoz való jog*, In: HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
27. Sonnevend Pál: *A tulajdonhoz való jog az Európai Unió jogában és egyes külföldi alkotmányokban*, In: MOLNÁR Borbála – GYOMBOLAI Zsolt – TÉGLÁSI András (szerk.): *Gazdasági alapjogok és az új magyar Alkotmány*, az Országgyűlés Emberi jogi, kisebbségi, civil- és vallásügyi bizottsága, Budapest, 2011.
28. Stipta István: *A német államszervezet és jogrendszer (1789-1866)*, In: HORVÁTH Pál (szerk.): *Egyetemes jogtörténet I.*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001.
29. Szabó Imre: *Az emberi jogok*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1978.
30. Szent Biblia, fordította: Károli Gáspár, Magyar Biblia-Tanács, Budapest, 1991.
31. Sente Zoltán: *A polgári alkotmányok főbb intézményei*, In: MEZEY Barna – SZENTE Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

32. Szigeti Péter: *Emberi jogunk-e a tulajdonjog? Némely problémák vázlata*, Állam- és Jogtudomány L. évfolyam 2009/3, 399-416.
33. Téglási András: *A tulajdon alkotmányos védelmének kialakulása*, Jogtudományi Közlöny, 2008/7-8. szám, 361-374.
34. Vörös Imre: *A tulajdonhoz való jog az alkotmányban*, Acta Humana 1995. N° 18-19, 154-169.
35. Walter, Robert – MAYER, Heinz – KUCSKO-STADLMAYER, Gabriele: *Grundriss des österreichischen Bundesverfassungsrechts*, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien, 2007.
36. Wieland, Joachim: *Eigentum, Erbrecht, Enteignung*, In: DREIER, Horst (Hrsg.): *Grundgesetz-Kommentar*, Bd. 1, 2. Auflage, Mohr Siebeck, 2004.

[i] Doktorjelölt, Debreceni Egyetem Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

[1] VÖRÖS Imre: *A tulajdonhoz való jog az alkotmányban*, Acta Humana 1995. N° 18-19, 156.

[2] HARMATHY Attila: *A tulajdonjog alkotmányos védelme*, Jogtudományi Közlöny, 1989/5., 217.

[3] TÉGLÁSI András: *A tulajdon alkotmányos védelmének kialakulása*, Jogtudományi Közlöny, 2008/7-8. szám, 363.

[4] Habisch, André: „Mein und Dein” – Die Bedeutung von Eigentumsrechten in der jüdischchristlichen Tradition und ihre Konsequenz für die europäische Rechtsentwicklung, Politische Studien, Das Grundrecht des Eigentums – Grundsätze und aktuelle Probleme, Sonderheft 1/2000., 8-17.

[5] Mózes II. könyve 20. 15.

[6] Mózes II. könyve 22. 1-20.

[7] Mózes III. könyve 25. 23.

[8] Mózes III. könyve 25. 1-7.

[9] Mózes III. könyve 25. 10.

[10] Királyok I. könyve 21.4.

[11] Királyok I. könyve 21. 7.

[12] Királyok I. könyve 21. 15.

[13] Királyok I. könyve 21. 19.

[14] Királyok I. könyve 21. 27.

[15] Királyok I. könyve 21. 29.

[16] HABISCH: *im.* 8-16.

[17] TÉGLÁSI: *im.* 362.

[18] SONNEVEND Pál: *A tulajdonhoz való jog az Európai Unió jogában és egyes külföldi alkotmányokban*, In: MOLNÁR Borbála – GYOMBOLAI Zsolt – TÉGLÁSI András (szerk.): *Gazdasági alapjogok és az új magyar Alkotmány*, az Országgyűlés Emberi jogi, kisebbségi, civil- és vallásügyi bizottsága, Budapest, 2011, 153.

[19] A „természeti állapotról” való gondolkodást tovább erősíthette a judeo-keresztény világ alapművének, a Bibliának teremtéstörténete (Ádám és Éva az Édenkertben).

[20] GROTIUS, Hugo: *De jure belli ac pacis libri tres*, fordította: Haraszti György, Pallás Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 1999.

[21] GROTIUS: *A háború és a béke jogáról, I. kötet... im.* 178.

[22] GROTIUS: *A háború és a béke jogáról, I. kötet... im.* 179.

[23] Lásd Káin és Ábel történetét.

[24] GROTIUS: *A háború és a béke jogáról, I. kötet... im.* 179.

[25] GROTIUS: *A háború és a béke jogáról, I. kötet... im.* 180.

[26] GROTIUS: *A háború és a béke jogáról, I. kötet... im.* 181.

[27] Erre a gondolatra vezethető vissza a mai polgári jog tulajdonjogviszony-modellje.

[28] HOBBS, Thomas: *Leviathan, or Matter, Form, and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil*, fordította: Vámosi Pál, Kossuth Kiadó, Budapest, 1999, 168.

[29] HOBBS: *im.* 169.

[30] HOBBS: *im.* 170.

[31] HOBBS: *im.* 170. Hobbes mintegy 15 természeti törvényt nevesített, ezeket örök és megváltoztathatatlan törvényeknek tekintette.

[32] HOBBS: *im.* 208.

[33] HOBBS: *im.* 209.

[34] Azonban a felségjogok tartalma és következményei Hobbes szerint mindkét államnál ugyanazok, tehát ebből a szempontból a különbségtétel nem bír nagy jelentőséggel.

[35] HOBBS: *im.* 209.

[36] HOBBS: *im.* 214.

[37] LUDASSY Mária: *A Leviatántól a polgári kormányzatig. Hobbes és Locke államelmélete*, Rubicon 1996/4-5., 30-33.

[38] LUDASSY: *im.* 31.

[39] Lásd: NAGY Levente: *Sir Robert Filmer és a patriarchalizmus szerepe a 17. századi angol politikai gondolkodásban*, Politikatudományi Szemle, 2002/3-4. szám, 229-237.

[40] FILMER, Robert: *Observations Concerning the Originall of Government, upon Mr Hobs Leviathan, Mr Milton against Salmasius, H. Grotius De Jure Belli*, BiblioBazaar, 2010.

[41] LOCKE, John: *Two Treatises of Government*.

[42] Valószínűleg ez készült el előbb 1679 körül, ám Locke csak 1689/1690-ben publikálta névtelenül.

[43] LUDWIG, Bernd: „Regierungen entstehen wieder auf die althergebrachte Art, nämlich durch Erfindungen und Übereinkunft der Menschen. John Lockes Eigentumstheorie”, In: LUDWIG, Bernd: *Was ist Eigentum? Philosophische Eigentumstheorien von Platon bis Habermas*, Verlag C.H.Beck, München, 2005, 89.

[44] LOCKE, John: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljairól*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1986, 41.

[45] LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... im.* 42.

[46] LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... im.* 47.

[47] LUDWIG: *im.* 90.

[48] LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... im.* 57.

[49] LUDWIG: *im.* 91.

[50] A legelőnyösebb felhasználási mód kiválasztására pedig értelmet.

[51] Itt hívom fel arra a figyelmet, hogy Locke-nál a „kisajátítás” (expropriation) a közösségi tulajdonból magántulajdonba vételt jelenti, ami ellentétes a mai kisajátítás fogalmunkkal. Manapság ugyanis a magántulajdon közösségi (állami vagy önkormányzati) tulajdonba vételét nevezzük kisajátításnak.

[52] LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... im.* 58.

[53] Locke szerint ugyanis a munka adja a föld értékének legnagyobb részét, mivel munka nélkül a föld szinte semmit nem érne.

[54] LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... im.* 60.

[55] LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... im.* 63.

[56] LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... im.* 73.

[57] LUDWIG: *im.* 97-98.

[58] SZIGETI Péter: *Emberi jogunk-e a tulajdonjog? Némely problémák vázlata*, Állam- és Jogtudomány L. évfolyam 2009/3, 403-404.

[59] SZIGETI: *im.* 403-404.

[60] SZIGETI: *im.* 404.

[61] SZIGETI: *im.* 404.

[62] ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Az emberek közötti különbségek*, fordította: Bogdánfy Ödön, Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest, 1905.

[63] ROUSSEAU, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződés vagy a politikai jogtudomány alapelvei*, fordította: Mikó Imre, Bibliotheca Könyvkiadó, 1959, 98.

[64] ROUSSEAU: *A társadalmi szerződés... im.* 109.

[65] Ez a jog ugyanakkor el is zárja a többitől, hiszen mindenkinek a megélhetéshez szükséges javakra kell szorítkoznia.

[66] A Bogdánfy Ödön által készített fordítás helyett magyarul is jóval gyakrabban használják az „*Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól*” címet. Disszertációmban az általam használt forráshoz hűen továbbra is „*Az emberek közti különbségek*” címet használom.

[67] A pályadíjat Talbert abbé művének ítélték oda.

[68] REHM Michaela: „*Ihr seid verloren, wenn ihr vergeßt, daß die Früchte allen gehören und die Erde niemanden*”: Rousseaus bedingte Legitimation des Privateigentums, In: ECKL, Andreas – LUDWIG, Bernd: *Was ist Eigentum? Philosophische Eigentumstheorien von Platon bis Habermas*, Verlag C.H.Beck, München, 2005, 103-117.

[69] ROUSSEAU: *Az emberek közötti különbségek... im.* 67.

[70] ROUSSEAU: *Az emberek közötti különbségek ... im.* 28.

[71] ROUSSEAU: *Az emberek közötti különbségek... im.* 97.

[72] ROUSSEAU: *A társadalmi szerződés... im.* 98-99.

[73] ROUSSEAU: *Az emberek közötti különbségek... im.* 98.

[74] ROUSSEAU: *Az emberek közötti különbségek... im.* 98.

[75] REHM: *im.* 107.

[76] A Rousseau által felvázolt problémakör mai globalizált világunkban is relevanciával bír.

[77] Az immár szállóigévé vált idézet: „Az első, a ki bekerített bizonyos területet és merészkedett annak kimondására: Ez az enyém! s eléggé egyszerű embereket talált, a kik elhitték, volt a polgári társadalom igazi megalapítója. Mennyi büntől, háborútól, gyilkosságtól, mennyi nyomortól és borzalomtól kímélte volna meg az emberi nemet az, ki kihúzván a czölöpöket és betömvén az árkot, ezt kiáltotta volna társaihoz: Őrizkedjetez e gazember meghallgatásától; elvesztek, ha elfelejtitek, hogy a gyümölcs mindenkié és a föld senkié!” ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Az emberek közötti különbségek... im.* 86.

[78] Az ellentmondásra rávilágít REHM Michaela: „Ihr seid verloren, wenn ihr vergeßt...”, általam már többször idézett művében.

[79] Ezek kifejtésére jelen munka keretei között nincs lehetőségem.

[80] Ki kell emelnem azt is, hogy Rousseau művei alkalmasnak tűnnek arra is, hogy a mai társadalmi és gazdasági kihívásokra, problémákra (globalizáció, fogyasztói társadalom stb.) reflektáljunk.

[81] HARMATHY: *im.* 218.

[82] LÁBADY Tamás: *A tulajdonvédelem változása az Alkotmánybíróság gyakorlatában*, In: BITSKEY Botond (szerk.): *Tíz éves az Alkotmánybíróság*, Alkotmánybíróság, Budapest, 2000, 145.

[83] „... nor be deprived of life, liberty, or property, without due process of law; nor shall private property be taken for public use, without just compensation.”

[84] HARMATHY: *im.* 219.

[85] LÁBADY: *A tulajdonvédelem változása... im.* 146.

[86] Déclaration des droits de l’homme et du citoyen

[87] „La propriété étant un droit inviolable et sacré, nul ne peut en être privé, si ce n'est lorsque la nécessité publique, légalement constatée, l'exige évidemment, et sous la condition d'une juste et préalable indemnité.”

[88] LEISNER, Walter: *Eigentum*, In: ISENSEE, Josef – KIRCHHOF, Paul (Hrsg.): *Handbuch des Staatsrechts*, 3. Auflage, C.F. Müller, Heidelberg, 2010, 338.

[89] HAMON Francis – TROPER Michel – BURDEAU Georges: *Droit constitutionnel*, LGDJ, Montchrestien, 2001, 289.

[90] SZENTE Zoltán: *A polgári alkotmányok főbb intézményei*, In: MEZEY Barna – SZENTE Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 499.

[91] SZENTE: *im.* 501.

[92] STIPTA István: *A német államszervezet és jogrendszer (1789-1866)*, In: HORVÁTH Pál (szerk.): *Egyetemes jogtörténet I.*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001, 370.

[93] Lásd „*Reichsgesetz, betreffend die Grundrechte des deutschen Volkes*” vom 27. Dezember 1848

[94] „*Eine Enteignung kann nur aus Rücksichten des gemeinen Besten, nur auf Grund eines Gesetzes und gegen gerechte Entschädigung vorgenommen werden.*” § 32 Reichsgesetz, betreffend die Grundrechte des deutschen Volkes vom 27. Dezember 1848

[95] Lásd: „*Verfassung des deutschen Reiches*” vagy „*Paulskirchenverfassung 1848*”

[96] WIELAND, Joachim: *Eigentum, Erbrecht, Enteignung*, In: DREIER, Horst (Hrsg.): *Grundgesetz-Kommentar*, Bd. 1, 2. Auflage, Mohr Siebeck, 2004, 1232.

[97] WIELAND: *im.* 1232.

[98] „*Gesetz betreffend die Verfassung des Deutschen Reiches*” vom 16. April 1871

[99] SZENTE: *im.* 501.

[100] „*Die Verfassung des Deutschen Reiches*” („*Weimarer Reichsverfassung*”), 11. August 1919

[101] „*Die Verfassung des Deutschen Reiches*” („*Weimarer Reichsverfassung*”), 11. August 1919, 153. cikk

[102] WALTER Robert – MAYER Heinz – KUCSKO-STADLMAYER Gabriele: *Grundriss des österreichischen Bundesverfassungsrechts*, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien, 2007, 12.

[103] ADAMOVICH LUDWIG KARL – FUNK BERND-CHRISTIAN – HOLZINGER GERHART: *ÖSTERREICHISCHES STAATSRICHT: GRUNDRECHTE*, SPRINGER WIEN 2004, 7.

[104] ADAMOVICH – FUNK – HOLZINGER: *IM.* 19.

[105] GÖNCZI Katalin: *Alkotmány- és jogfejlődés az angolszász államokban*, In: HORVÁTH Pál (szerk.): *Egyetemes jogtörténet II.*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999, 58.

[106] TÉGLÁSI András az önkényes kisajátítás elleni védelem egyik korai csírájának tekinti a Magna Charta Libertatum azon rendelkezését, amely szerint szabad embert csak jogszerű ítélet vagy törvény alapján lehet elűzni birtokáról. A szerző azonban megemlíti, hogy a

rendelkezés inkább csak a nemesekre vonatkozik és „*inkább tekinthető privilégiumnak, mint a mai, modern értelemben vett emberi jognak.*”

[107] GÖNCZI Katalin: *Angol alkotmány- és jogtörténet*, In: HORVÁTH Pál (szerk.): *Egyetemes jogtörténet I.*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001, 279-280.

[108] HARMATHY: *im.* 217.

[109] SONNEVEND: *A tulajdonhoz való jog*, In: HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 640.

[110] HARMATHY: *im.* 218.

[111] SONNEVEND: *A tulajdonhoz való jog ... im.* 640.

[112] SALÁT Orsolya – SONNEVEND Pál: *A tulajdonhoz való jog*, In: JAKAB András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja I.*, Századvég Kiadó, Budapest, 2009, 452.

[113] SZABÓ Imre: *Az emberi jogok*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1978, 96-97.

[114] Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 (R.G.Bl. 142/1867), über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger

für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder Artikel 5. „*Das Eigentum ist unverletzlich. Eine Enteignung gegen den Willen des Eigentümers kann nur in den Fällen und in der Art eintreten, welche das Gesetz bestimmt.*”

[115] SZABÓ Imre: *im.* 100-101.

[116] HORVÁTH Attila: *Fejezetek a szovjet típusú szocializmus magyarországi alkotmánytörténetéből*, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1992, 78.

[117] LÁBADY: *A tulajdonvédelem változása... im.* 146.

[118] EICHLER, Hermann: *Die Rechtsidee des Eigentums: eine rechtsdogmatische und rechtspolitische Betrachtung*, Duncker und Humblot, Berlin, 1994, 78 – 79.

[119] KUKORELLI István – TAKÁCS Imre: *A magyar alkotmány története. Az alkotmányos rendszerváltozás jellemzői*, In: KUKORELLI István: *Alkotmánytan I.*, Osiris Kiadó, 53-77.

[120] 1972. évi I. törvény az 1949. évi XX. törvény módosításáról és a Magyar Népköztársaság Alkotmányának egységes szövegéről

[121] DUDÁS Gábor: *A 13. §-hoz*, In: TRÓCSÁNYI László (szerk.): *A mi alkotmányunk. Vélemények és elemzések Magyarország Alkotmányáról*, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft., Budapest, 2006, 125.

[122] LÁBADY: *im.* 147.

[123] Sajó András ezt a tézist vitatja, ugyanis véleménye szerint a tulajdonhoz való jog az alkotmányozó szándéka szerint sem azonos státuszú a többi alapjoggal. Lásd: SAJÓ András: *A materiális természetjog árvái, avagy hogyan védi Alkotmánybíróságunk az elesetteket. A szociális jogok és a gazdasági megszorítások*, Magyar Jog 1996/4.

[124] HOLLÓ András – BALOGH Zsolt (szerk.): *Az értelmezett Alkotmány*, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2005, 304.